

Tåssåsens sameby

KULTURMILJÖER OCH TURISM

Text & foto: Ewa Ljungdahl

LITE SYDSAMISK HISTORIA

Det samiska samhället har inte varit statiskt genom tiderna utan har genomgått flera stora förändringar. Från början livnärde sig samerna på jakt, fångst, fiske och insamling av örter, bär och rötter. Så småningom tämjdes vildrenar för att tjäna som lockdjur vid vildrensjakt och som drag- och lastdjur. Stegvis övergick man till tamrenskötsel med små tama renhjordar och mjölkning av renkorna. Nya arkeologiska undersökningar från Jämtland och Härjedalen visar att småskalig

tamrenskötsel var etablerad redan på 1000-talet e. Kr. Den intensiva tamrenskötseln var mest utbredd från 1600- till slutet av 1800-talet. Under första delen av 1900-talet övergavs denna form av renskötsel och ersattes av dagens extensiva renskötsel med köttproduktion i centrum. Samer har även försörjt sig som nybyggare, fiskare med mera. Idag lever de flesta samer i tätorter och har helt andra yrken än renskötarens.

Buerie båateme!

VÄLKOMMEN TILL TÅSSÅSENS sameby och det samiska kulturlandskapet. Fjällen kallas ibland för vår sista vildmark. Men marken är inte alls vild så tillvida att det inte har funnits människor här. Tvärtom, fjällen har varit befolkade ända sedan inlandsisen försvann för ungefär tio tusen år sedan. Framförallt är det ett samiskt kulturlandskap med mängder av spår efter fångst och renskötsel. Men spåren är

diskreta och kan vara svåra att upptäcka. Det samiska kulturlandskapet är för många ett helt okänt landskap trots att det omfattar en stor del av norra Sveriges yta.

I broschyren presenteras några samiska kulturmiljöer i Tåssåsens sameby i södra Jämtland. I första hand beskrivs levande miljöer som ligger nära turistleder och anläggningar.

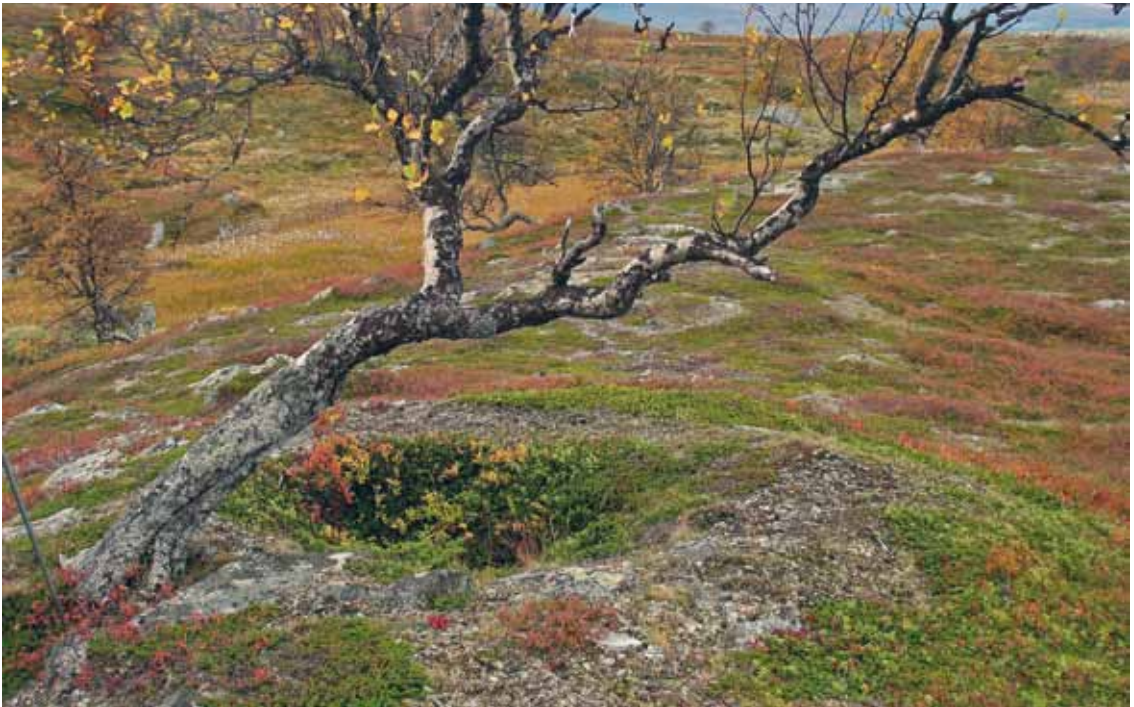

Tåssåsensamernas sommarviste Bartjan i aprilsol.

Spår

Fjället och skogen är fulla av spår efter samer som har levt och fortfarande lever och verkar här. Längs stigar och vandringsleder ligger lämningar efter kåtor och rengården. Där- emot är det inte säkert att du ser dem på en gång. Kåtor och andra byggnader uppfördes av naturens egna material som sakta återgår till moder jord när de inte längre används. Men när du har lärt dig att se spåren kommer du att betrakta naturen med andra ögon.

Den där gropen alldeles intill stigen, den visar sig vara en mjölkgrop (sydsam. *boerne*), en grävd grop där renmjölken förvarades under vintern. Och den gröna rundeln där det växer fullt med gräs och örter, det är en övergiven renvall (sydsam. *giedtie*) där renkorna mjölkades. Idag är platserna tysta men för inte så länge sedan var luften full av skratt och rop, renskällor och hundskall.

Boerne, en grävd grop för förvaring av renmjölk. Mjölken samlades i en tråkagge som ställdes ned i gropen. Sedan täcktes gropen med torv och näver och en flat sten lades över. Nästa vår, när man kom tillbaka till vistet, var den syrade renmjölken ett värdefullt näringstillskott. Mjölkgorpar ligger oftast på en backe eller liten höjd intill renvallen.

Rester av ett renhägn, en så kallad palissadhage.

Det samiska kulturlandskapet rymmer också dimensioner som inte lämnar några fysiska spår. Platser med speciell betydelse för människor och djur, naturformationer, gamla namn på fjäll och sjöar, minnen och traditioner – allt sådant faller i glömska när det inte längre finns någon som kan berätta.

Tåssåsens sameby

Hur länge samer har levat i jämtlandsfjällen är det ingen som vet. »Vi har alltid funnits här« är ett vanligt svar på frågan. Eftersom sydsamiskan inte blev skriftspråk förrän på 1900-talet så det finns det inga egna samiska arkiv. När samerna hamnade i de svenska eller norska arkiven var det i samband med

skatteläggning eller i kyrkböcker och tingsprotokoll. De första skrivna uppgifterna om samer i nuvarande Tåssåsens sameby är från mitten av 1600-talet. Men de arkeologiska spåren visar att tåssåsenssamernas historia är betydligt äldre än så.

Dagens renkötselaneläggningar ligger ofta i anslutning till äldre kulturmiljöer. Här ligger en kåtatomt, en ring av nedfallen torv från en kåta, alldeles intill beteshagen i Bartjan. Renarna rör sig på samma sätt idag som för tusentals år sedan och vissa platser är därmed strategiska för renkötsel.

Toppröse på Tossåsfjället.

Före 1889, när den första renbeteslagen från 1886 trädde i kraft i Jämtlands län, var jämtlandssamernas markområden indelade i skattefjäll. I det område som idag utgör Tåssåsens sameby ingick skattefjällen Hundshögs- och Tossåsfjäll i södra delen samt delar av Tranris och Hittings skattefjäll i norr.

När skattefjällsystemet upphörde 1889 indelades samernas områden i lappbyar. Istället för att som tidigare enskilt ha skattat för och brukat ett markområde skulle samerna nu bedriva renskötsel kollektivt inom gemensamma lappbyar. Skattefjällen Hundshögs-

och Tossåsfjäll samt delar av Tranris och Hittings skattefjäll kom att utgöra Ovikens lappby. 1912 delades lappbyn upp i Tossåsens respektive Anarisets lappbyar, som 1947 slogs ihop till Tåssåsens lappby (från och med 1971 Tåssåsens sameby).

Namnet Tåssåsens sameby kommer från skattefjället Tossåsfjäll. Detta namn härstammar i sin tur från byn Tossåsen – ett nybygge från mitten av 1700-talet – och Tossåsfjället.

Det är viktigt att skilja på begreppen Tåssåsens sameby och byn Tossåsen!

Utsikt från Bredsjöhögen mot Anarisfjällen i samebyns norra del.

Tåssåsens sameby har sina åretruntmarker i Oviks-, Anaris- och Lunndörssfjällen. Åretruntmark innebär att renarna enligt lag får vistas där under hela året. I praktiken är renarna på åretruntmarkerna främst under vår, sommar och höst. Under vintern är det svårt att finna bete på fjällen och renarna vandrar därför oftast ner till skogen sent på hösten. Mellan den 1 oktober och 30 april får renskötsel bedrivs på vinterbetesmarkerna, som för Tåssåsens del ligger i södra Jämtland och norra Härjedalen.

Under vintern är lavar renens viktigaste föda.

 Tåssåsens samebys åretruntmarker

Fjällturism

I mitten av 1800-talet kom de första turisterna till jämtlandsfjällen. »Blomsterherrar« och »luftgäster« var pionjärer. »Blomsterherrar« var lokalbefolkningens namn på de akademiker som kom för att studera fjällens geologi och flora. »Luftgästerna« var till en början personer med lungsjukdomar som ordinerades den stärkande fjällluften av sina läkare. Begreppet innefattade senare även den välbärgade medelklassen som tillbringade någon vecka i fjällen för att vila upp sig och idka sällskapsliv. Lite senare kom de första sportfiskarna och ripjägarna, ofta från Skottland, England och södra Sverige.

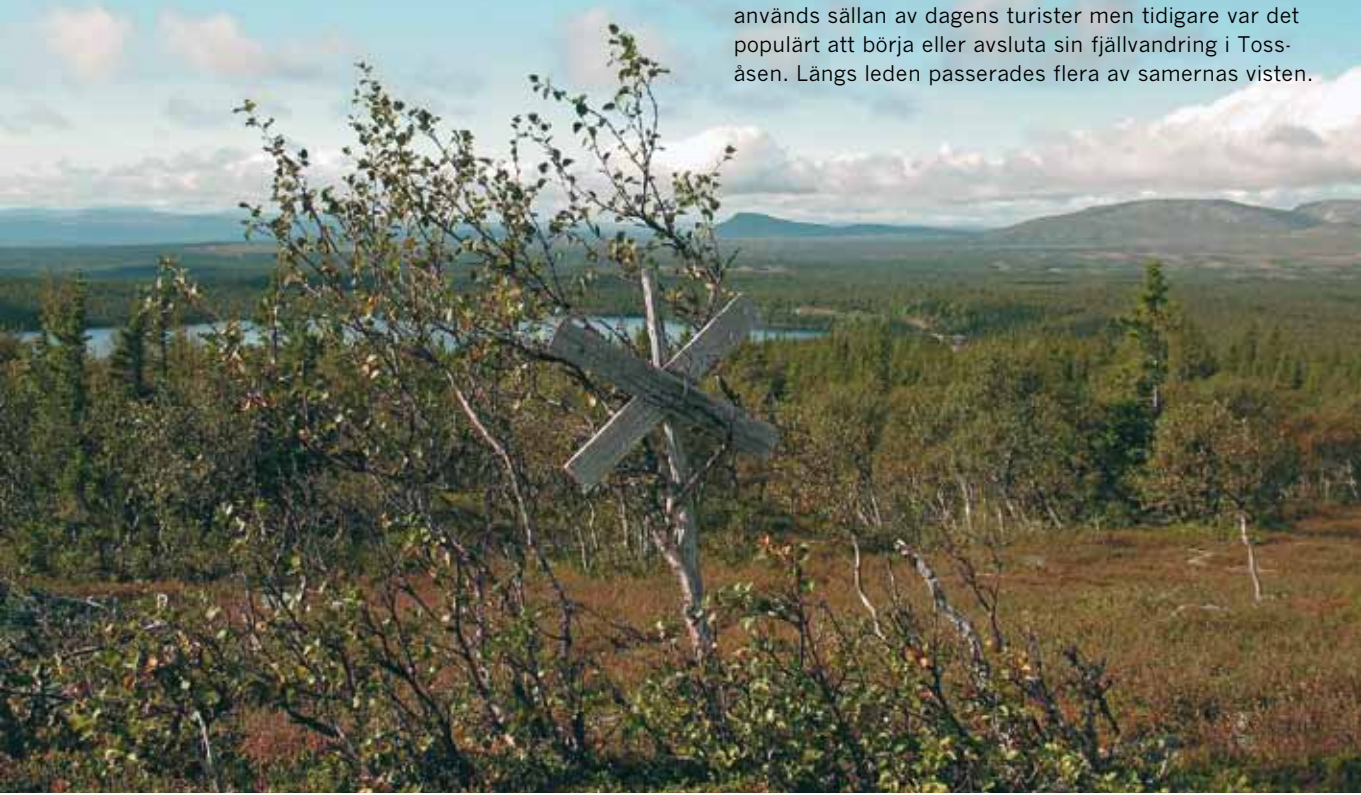

I större skala kom fjällturismen igång efter järnvägens tillkomst på 1880-talet. Till en början var fjällturismen en sommarforetelse, vinterturisterna kom några decennier

senare. Svenska Turistföreningen (STF) bildades 1885 efter förebild från en motsvarande norsk organisation. Verksamheten var till en början helt inriktad på fjällen, och de första årsskrifterna handlade nästan bara om turer i Lapplands- och Jämtlandsfjällen.

Den svenska fjällturismen utvecklades för att skapa ett »Sveriges Schweiz« och blandningen av naturupplevelse och prestation ansågs vara den perfekta formen av turism.

Ett grånande ledkors ovanför byn Tossåsen. Leden används sällan av dagens turister men tidigare var det populärt att börja eller avsluta sin fjällvandring i Tossåsen. Längs leden passerades flera av samernas visten.

Tåssåsens sameby och turisterna

Tåssåsenssamernas marker med läge förhållandevis nära Storsöbygden blev tidigt populära områden för turisterna. Den förmodligen första organiserade fjällvandringen var när kyrkoherde Hasselberg från Östersund 1872 gjorde en veckolång fotvandring i Oviksfjällen tillsammans med några kamrater. De möttes överallt, i gårdar, fäbodvallar och samevisten, av stor förvåning – hur kunde man vara så tokig att man gick långa sträckor i fjällen bara för att se sig omkring, utan att

ha ett ärende?

Från slutet av 1800-talet byggde STF stugor och turiststationer och drog leder i Oviks-, Anaris- och Lunndörssfjällen liksom i andra fjälltrakter. Vandrings- och skidleder drogs genom renarnas betesland och stugor och pensionat anlades ibland på eller intill samernas visteplatser. Det var attraktiva platser även för turisterna där de låg i lä för vinden på torra backar med god utsikt och tillgång till vatten och ved.

Samer och turister kom förstås i kontakt med varandra. Turisterna såg den samiska kulturen som något mycket exotiskt, och att träffa

samer och titta på renar ingick som en viktig del i naturupplevelsen. Antagligen studerade samerna turisterna med samma nyfikenhet.

Det kunde få besvärliga konsekvenser för samerna när turiststugor etablerades intill deras visten. Renarna hade svårt att få betesro, och det var inte heller så trevligt när turisterna klev rätt in i kåtan och ställde närgångna frågor. Det förekom att man övergav vistet och sökte sig någon annanstans för att få lugn och ro för både människor och djur.

Ibland anlätades samerna, »fjällfolket«, som guider, bärare och roddare. Det hände även att turisterna fick övernatta i en kåta, något som gav extra bonus åt vandringen. *I Hosjöbotten finns flera stugor och kåtor där kvarter kan erhållas. Här bo renskötande lappar* står det till exempel i STF:s guidebok 1938.

En föregångare vad gäller samisk turismverksamhet var Nils Nilsson i Glen. Han insåg tidigt att det gick att tjäna pengar på turisterna. Nilsson byggde en speciell turistkåta intill sin boplatz vid Glensjön. Där fick turisterna hyra in sig och »Gästgiveriet i Glen« blev snart ett begrepp. Han skaffade även en häst för att hämta turister och packning från turiststationen i Västra Arådalen. *Nattkvarteret i Glentrakten bör sökas i lappen Nils Nilssons turistkåta* rekommenderade

Torsten Boberg i STF:s handbok år 1920. Nils Nilsson fick 1913 mottaga STF:s medalj och ett kontakt belopp på 25 kronor i Ovikens kyrka för sitt pionjärbete.

Intresset för den samiska kulturen finns även hos dagens turister. I Tåssåsens sameby finns idag flera samiska turismföretagare. Besökarna erbjuds rekreation, jakt och fiske samt information om renskötsel och samisk kultur.

Viktiga kulturmiljöer

GLEN var ursprungligen ett höst- och vårviste med strategiskt läge mellan sommar- och vinterbetesland. Senare övergick platsen till att bli huvudviste för Tåssåsens dåvarande lappby. Den äldre bosättningen låg vid Glensjön

och längs Aråns dalgång. Först på 1930-talet flyttade några renskötare ned i skogen till den plats som idag heter Glen. Glen är numera permanent bostadsort för flera Tåssåsensamer. Här finns också en stor renskötselänläggning.

Vid Glensjön och längs Aråns dalgång finns många spår efter äldre visten. Här finns också fångstgropar, vilket visar att vildrenarna följde samma vandringsstråk som dagens renar.

Rengärdet i Glen.

BARTJAN (KroktjärnsvalLEN) är tåssåsensamer-
nas stora sommarviste och ligger i väglöst
land några km från byn Tossåsen. Bartjan
är utvalt till riksintresse miljö (en miljö som
har stort bevarandevärde i ett riksperspektiv)
för kulturmiljövärden i Sverige. En bit ifrån
själva vistet finns en modern renskötsel-
anläggning och beteshage. Vi vet inte hur
länge Bartjan har använts för renskötsel, men
fornlämningar som kåtatomter och mjölk-
gropar ligger kant i kant med gårdagens kåtor
och dagens stugor och visar på mycket lång
brukningstid.

"I detta viste, som är ett Jämtlands större, sitta
Ovikslapparna sommaren igenom" (citat ur STF:s
handbok 1920). Flera kåtor och bodar i Bartjan har
restaurerats under början av 2000-talet.

I Bartjan trivs både människor och renar.
Till höger: kalvmärkning i Bartjan.

HOSJÖBOTTNARNA är ett gammalt höst- och vårviste för samerna från dåvarande Anarisets lappby. Hosjöbottnarna har också nyttjats som fåbodvall. Vilken som var först, fåbodvallen eller den samiska visteplatsen, vet vi inte. Men från andra ställen känner vi till att det var vanligt att bönderna nyttjade samernas gamla renvallar för att etablera fåbodval-

lar. Med sitt strategiska läge både för vildrenjakt (det finns flera fångstgropssystem i närheten) och tamrenskötsel kanske det var så även i Hosjöbottnarna. Fram till mitten av 1900-talet var det många samer som bodde i Hosjöbottnarna. Idag är det endast några bofasta kvar.

Hosjöbottnarna ligger där renen naturligt passerar på sin väg mellan skogslandet i öster och högfjället i väster. Renarna kommer upp från skogen, följer Hosjön och fortsätter sedan mot kalvnings- och sommarlandet.

Den första söndagen i augusti varje år är det friluftsgudstjänst i Hosjöbottnarna.

GRÖNVALLEN var huvudviste för ett par familjer från Anarisets lappby fram till mitten av 1900-talet. Familjerna bodde i Grönvallen hela året förutom några veckor under högsommaren då man flyttade till sommarvistet

Suengeren några kilometer in mot fjällen.

I Grönvallen finns en lång tradition med småskalig samisk turism. Redan på 1940-talet serverades kaffe och våfflor till turister från Vålådalen och Vallbo.

Grönvallen är en mötesplats där flera turistleder passerar rätt igenom vistet.

Kombinerad bostads- och serveringsbyggnad i Grönvallen. I en av kåtorna serverades våfflor till turisterna.

Besökarna kan ibland vara onödigt nyfikna.

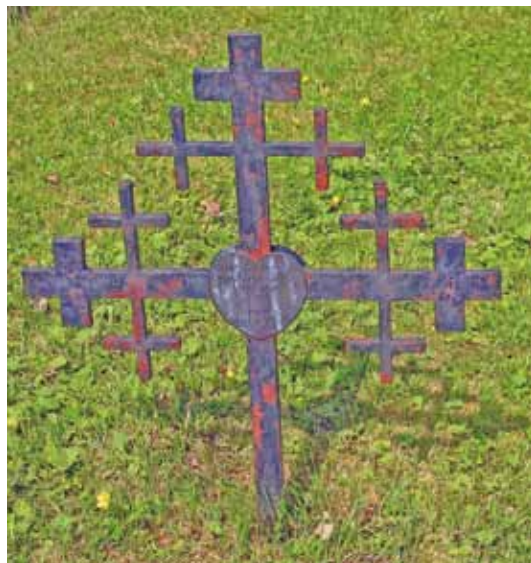
Under en period sedan man hade slutat med regelbunden mjölkning av renkorna höll man getter i vistet för att ha tillgång till färsk mjölk. Getterna hade egna små torvkåtor.

SUENGEREN vid Stora Gröngumpen var sommarviste för samerna från Hosjöbottnarna och Grönvallen. Intill vistet finns renvallar där renkorna mjölkades. Suengeren används även i dagens renskötsel. Inte långt från de

gamla kåtorna ligger två renvaktarstugor, rengärde och beteshage. Liksom på många andra platser finns det här lämningar från olika tider alldeles intill varandra.

I VALLBO finns en samisk kyrkomiljö, Vallbo kapell (tidigare lappkapell). Kapellet tillkom sedan Handöl i samband med avvittringen under 1800-talet förlorade sin ställning som samlings- och kyrkplats för samerna i västra Jämtland. Kapellet är byggt i enkel klassicistisk stil och invigdes 1863. »Lappmässan« som tidigare hölls två gånger varje sommar hade »stor tillströmning av turister«.

”Guds kärlek är utgjuten i våra hjärtan. Rom. 5:5. K.M.A. reste korset” lyder texten på järnkorset på Vallbo kyrkogård. K.M.A. är förkortning för Kvinnliga Missions Arbetare, en organisation som bedrev välgörenhet bland samerna och bland annat drev samernas ålderdomshem Fjällgård i Undersåker.

Mötesplatser för samer och turister

Oviks- och Anarisfjällen har unika geologiska värden och lockar gärna till sig geologiintresserade besökare. Här DÖRRSJÖARNA, ett område med intressant geologi men som även var attraktivt för en forntida fångstbefolkning. Fornlämningar som fångstgropar, härdar, kokgropar och fångstboplatser visar att området var resursrikt med god tillgång både på fisk och vilt.

"PYRAMIDERNA" är spektakulära minnen från inlandsisen och populärt utflyktsmål. Dessutom är området strategiskt för renskötsel. Här har samebyn två renvaktarstugor.

Längst uppe i Issjödalen, inte långt från "Pyramiderna", finns ett litet monument från en svunnen turistepok. Här byggde Kungliga jaktklubben en jaktstuga på 1890-talet. Stugan användes för ripjakt under ett par veckor varje höst fram till 1970-talet. När jägarna anlände kunde det likna en stor expedition med tjänstefolk, proviant, jakthundar och massor med packning.

BYDALEN har lång tradition som turistort. Redan omkring 1870 kom de första luftgästerna och hyrde in sig på fåbodvallarna. 1896 byggdes det första hotellet. Bydalen var en av de tidigaste turistorterna som kunde erbjuda slalombacke, lift och skidlärare.

På Bydalssjöns is hade samerna tidigare stora vinterslakter. Det var populärt nöje för turisterna.

Sida vid sida med dagens skidbackar och liftar finns lämningar efter äldre samiskt brukande av marken.

I VÄSTRA ARÅDALEN byggde STF 1895 en turisthydda. Efter en tid ersattes hyddan av en turiststation, idag en av STF:s minsta anläggningar. Intill turiststationen finns ett kapell som används både till högmässa och som

samlingslokal. Arådalen ligger granne med Glen, och de tidiga turisterna kombinerade gärna vistelsen på turiststationen med att besöka samerna. Vid kapellet finns en rekonstruktion av en skolkåta från Glen.

I Västra Arådalen möts samisk kultur, fäboddrift och turism.

LUNNDÖRRSPASSET är en av de U-formade dalgångar som går i nord-sydlig riktning och förbinder Jämtland i norr med Härjedalen i söder. Passet har tjänat som färdväg under tusentals år och här har åtskilliga pilgrimer, soldater, budbärare, jägare och turister färdats. En samisk visteplats, så gammal att vi inte vet vilka som bodde där, ligger en bit in

i passet. Det finns även spår efter gruvdrift; från 1837 och närmare hundra år framåt bröts koppar och nickel.

Vid oväder är Lunndörrespasset dramatiskt. I södra delen finns ett minneskors över samekvinnan Kristina Torkelsson från Glen och hennes åttaåriga dotter Brita, som förfrös här under en snöstorm i april 1895.

Lunndörrespasset från norr.

Vid norra ingången till Lunndörripasset uppförde STF en turiststuga 1916. Stugan byggdes för att turisterna som vandrade leden mellan Vallbo och Tossåsen skulle kunna övernatta.

ANARISSTUGAN uppfördes 1930 till minne av en tragisk olycka vintern året innan. Tre personer; två yngre turister och en same från Glen som var deras vägvisare, frös ihjäl på fjället under en snöstorm. Anarisstugan ägs av STF och drivs som fjällstuga med stugvärd på plats under sommar och vårvinter.

Ungefär en kilometer söder om stugan hade Anarissamerna sitt viste *Gasngesetjuegkele*. Hela familjerna bodde i vistet under ett par sommarmånader. Renvallar från den tid när man mjölkade renkorna syns idag som gröna rundlar med kraftig vegetation.

"Alldeles i grannskapet, söderut; sitta lappar under flyttningarna" berättade Torsten Boberg om *Gasngesetjuegkele*. I vistet finns idag rekonstruktioner av två olika typer av kåtor; en klykstångskåta och en bågstångskåta.

Renskötsel i dag

Under första delen av 1900-talet ersattes den intensiva renskötseln allteftersom av storskalig extensiv renskötsel med fokus på köttproduktion. Mjölknings och daglig vallning har sedan länge upphört. Renhjordarna är stora och rör sig fritt över ansenliga områden. Tekniska hjälpmedel gör att renskötarna snabbt kan förflytta sig och det gamla bosättningsmönstret har förändrats. Familjerna är oftast bofasta

och renskötarna pendlar mellan hemmet och arbetsplatsen där renarna för tillfället vistas.

Den extensiva renskötseln lämnar nya spår i landskapet – stora beteshagar och anläggningar för kalvmärkning, skiljning och slakt. Nytt är också att det finns vägar fram till renskötselanläggningarna. Förändrat rörelsemönster innebär att många av de gamla visteplatserna inte längre har någon användning.

Bengömmor, hopsamlade måltidsben som här i en bergsskrev, är vanliga samiska fornlämningar

Viktigt att tänka på: Kulturminneslagen

Samiska lämningar är liksom alla andra fornlämningar skyddade enligt Kulturminneslagen (SFS 1988:950). Lagskyddet innebär bland annat att alla ingrepp i fornlämningen – att förändra, skada, täcka över eller ta bort – kräver tillstånd från länsstyrelsen. Skyddet gäller även ett område omkring fornlämningen.

Skyddet gäller automatiskt, det behövs alltså inget särskilt beslut för att det ska träda i kraft. Det står inte angivet i lagen hur gammal en lämning ska vara för att betraktas som fornlämning. Exempel på fornlämningar i samiska miljöer är kåtatomter, härdar, mjölkgröpar, bengömmor, gravar och offerplatser.

Visa respekt för rennäringen

Kom ihåg att du vistas i renarnas betesområde och på renskötarnas arbetsplatser. Om du ser en renhjord; stanna upp, sätt dig gärna ned

och var tyst. Följ inte efter renarna utan lämna dem i fred!

BUERIE BÅATEME

– Välkommen till det samiska kulturlandskapet

I broschyren får du följa med till kulturmiljöer i Tåssåsens sameby.
En del är sedan länge övergivna men de flesta brukas fortfarande.

GAMALTIJE
sydsamiskt kulturcentrum

Länsstyrelsen
Jämtlands län

ISBN 978-91-975212-7-7

TEXT & FOTO: Ewa Ljungdahl · GRAFISK FORM: Jonasson Grafisk Design
TRYCK: Prinfo Accidenstryckeriet, Sundsvall 2009